DRAMATURGIYADA OBRAZ JARATÍW MÁSELESINIŃ TEORIYALÍQ TIYKARLARÍ

Qádirniyazova Nargiza Keńesbay qızı
Berdaq atındaǵı QMU magistrantı
elek.poch nargizaqadirniyazova@icloud.com

Annotaciya: Maqalada ózbek-qaraqalpaq dramaturgiyasında obraz jaratıwdıń teoriyalıq máselelerin, obraz jaratıw boyınsha birqansha ilimpazlardıń pikirleri keltirilgen.

Gilt sózler: Dramaturgiya, obraz, xarakter, jest, teatr, saxna, qaharman, obraz jasaw sheberligi, ilimpazlar, tragediya, komediya, konflikt, dramaturgler, pyesa.

Házirgi dáwir ádebiyattanıw iliminde dramaturgiya janrın izertlew, onıń ózine tán ózgesheliklerin ashıp beriw eń aktual máselelerdiń biri esaplanadı. Dramaturgiya – kórkem ádebiyattıń teatr hám saxna kórkem óneri menen tikkeley baylanıslı bolǵan, insan xarakteri hám jámiyetlik qatnaslardı barlıq waqıtta da qarama-qarsılıqlar (konfliktler) arqalı sáwlelendiriwshi quramalı taraw bolıp tabıladı. Bul janrdaǵı kórkem shıǵarmalardıń baslı ózgesheligi hám onıń kórkemlik dárejesin belgilewshi tiykarǵı ólshem — bul shıǵarmadaǵı obrazlar sisteması hám qaharman xarakteriniń ashılıwı bolıp esaplanadı.

Dramaturgiyada obraz jaratıw máselesi ázelden ádebiyat teoriyasında baslı hám oraylıq orında turadı. Sebebi, dramalıq shıǵarmada avtor pikiri, jetkerip bermekshi bolǵan ideyası hám jámiyetlik máseleler tek ǵana qaharmanlardıń háreketleri, óz-ara múnásibetleri hám dialogları arqalı júzege shıǵadı. Sóylep turǵan qaharmannıń ishki dúnyası, psixologiyalıq halatı hám sociallıq kelip shıǵısı onıń hár bir sózinde hám saxnalıq háreketinde sáwleleniwi shárt.

Sol kózqarastan, obraz jaratıwdıń teoriyalıq tiykarların, onıń janrlıq ózgesheliklerin, qaharman xarakterin qáliplestiriw sheberligin ilimiy tárepten úyreniw ádebiyattanıw ushın júdá áhmiyetli. Bul izertlew jumısınıń maqseti —

ózbek-qaraqalpaq dramaturgiyası materialları tiykarında obraz jaratıwdıń teoriyalıq máselelerin úyreniw, bul baǵdardaǵı ilimpazlardıń ilimiy pikirlerin talqılaw hám dramalıq qaharmanlardı qáliplestiriwdiń tiykarǵı nızamlıqların ashıp beriwden ibarat. Sonday-aq, maqalada dramalıq obrazdıń psixologiyalıq súwretleniwi, teatr hám saxna talaplarına sáykesligi, xarakterler gúresi hám qaharmannıń til ózgeshelikleri teoriyalıq jaqtan analiz etiledi.

Islomov Jurabektiń “Házirgi ózbek dramaturgiyasında konflikt hám xarakter jaratıw sheberligi” (Usmon Azim, Erkim Azam mısalında) dissertaciyası úsh baptan ibarat. “Dramalıq túrdiń sintetik tiykarları hám belgileri” dep atalǵan baptıń “Milliy dramaturgiyanıń qáliplesiwi hám ádebiy-estetik faktorlar” bóliminde dáslepki dramalardıń Greciyada diniy máresimler tiykarında payda bolǵanı hám qálipleskeni tuwralı keńnen túsinik berilip ótilgen. M.Rahmonovtıń pikirlerinde “Avesto” dağı “Visparad” hám de “Yasna” bólimindegi diniy qosıqlar hám máresimler Orta Aziyada dramaturgiyanıń dáslepki kórinisleri sıpatında bahalaǵanlıqları aytılǵan. Dramaturgiyanıń dáslepki belgileriniń ózgesheliklerin M.Qashqariydiń “DLT” miynetindegi konfliktli syujet, máresim qosıqları, Tumaris, Shıraq sıyaqlı atlar menen baylanıslı ápsana hám ráwiyatlar dramaturgiyanıń tiykarları esaplanadı. Ózbek dramaturgiyasınıń rawajlanıw procesi hám onda janrlardıń qáliplesiw máselesi jarıtılǵan. Avtordıń pikirinshe, XX ásir baslarında jadid dramaturgiyası xalıq ómiriniń túrli qatlamların orap alǵan halda teatr óneri rawajlanıwına úlken tásir kórsetken. Bul dáwir dramaturgiyası tek kórkem ádebiyattıń zárúr bólimi esaplanıp qoymastan, jámiyet ornındaǵı siyasiy hám ruwxıy mashqalalardı jarıtıwshı óner túri sıpatında da belgili boldı.

Bizińpikirimizshe, dramaturgiyada tiykarǵı janrlar sıpatında tragediya, komediya hám drama ayrıqsha orın tutadı. Biraq zamanagóy dramaturgiya rawajlanıw procesinde usı janrlardıń ózara sáykesligi nátiyjesinde jańa formalar – tragikomediya hám melodrama sıyaqlı janrlar da qáliplesip barmaqta. Bul jaǵday dramaturgiya janr sistemasınıń úzliksiz ráwishte keńeyip atırǵanınan dárek beredi. Sonday-aq, bunday qosımsha janrlar dramalıq shıǵarmanıń imkaniyatların

keńeytip, insannıń ruwxıy hám siyasiy mashqalaların jáne de tereńirek súwretlewge xızmet qıladı.

Dramaturgiya janrlarınıń rawajlanıwı hám olardıń ózara baylanıslılıǵı máselesi ashıp beriledi. Avtor dramaturgiya tarawında túrli janrlar formaları payda bolıp, olar tiykarǵı janr sheńberinde rawajlanıwın aytıp ótedi. Tiykarınan, komediya janrı quramında vodevil, fars, parodiya, pantomima, hazil-mutoyiba hám eliklew óneri sıyaqlı kóplep qosımsha formalar qáliplesip, dramaturgiyanıń imkaniyatların keńeytirgeni aytıp ótiledi. Dramaturgiya janrlarınıń dinamik rawajlanıwı hám olardıń kórkem óner tarawı menen tıǵız baylanıslılıǵı kórsetiledi.

“Jest hám mimika ruwxıy jaǵdaydıń kórinisi sıpatında” dep atalǵan bóliminde jest hám mimikaǵa túsinik berip ótken hám Usmon Azimniń “Jannat ózi qayda?” shıǵarmasındaǵı Melistıń islegen is-háreketlerin, Domlanıń portren sızıwda jest hám mimikalardan ónimli paydalana alǵanlıqların aytıp ótken. Usı avtorlıqtaǵı “Amir Temur” tariyxıy dramasındaǵı waqıyalardı beriwde jest hám mimikalardan durıs paydalanıp, tolıq jetkerip bere alǵanlıǵı aytıp ótilgen.

Bunnan tısqarı dramaturgiyanıń komediya janrında izertlew júrgizgen izertlewshi R.Mátmuratova. Onıń dissertaciya jumısı qaraqalpaq komediya janrınıń qáliplesiwi, rawajlanıw basqıshları hám de kórkemlik izlenislerdi analiz islewge arnalǵan. Jumıstıń dúzilisi úsh baptan ibarat bolıp, kirisiw bólimi, juwmaq hám paydalanılǵan ádebiyatlardan ibarat.

Kirisiw bóliminde izertlew jumısınıń temasınıń aktuallıǵı tiykarlanadı, jumıstıń maqseti hám wazıypaları belgilenedi, izertlew obyekti hám predmeti anıqlanadı, ilimiy jańalıǵı hám de teoriyalıq-ámeliy áhmiyeti kórsetip ótiledi. Dissertaciyanıń birinshi babında komediya janrınıń kelip shıǵıwı, tariyxıy rawajlanıw processi hám de qaraqalpaq komediyasınıń qáliplesiwine tásir kórsetken faktorlar ilimiy tárepten analiz qılınadı. Birinshi bólimde qaraqalpaq komediyasınıń dáslepki derekleri, folklor hám xalıq awızeki dóretiwshiligi menen baylanıslılıǵı, sonday-aq basqa ádebiyatlardıń tásiri úyreniledi. Ekinshi bólimde komediya janrınıń teoriyalıq

tiykarları, onıń ádebiyattanıwdağı analizi hám qaraqalpaq dramaturgiyasında rawajlanıw basqıshları analiz etiledi.

Ekinshi bap komediyanıń janrlıq qásiyetleri hám kórkemlik izlenisler máselelerine baǵıshlanǵan. Ekinshi baptıń birinshi bóliminde qaraqalpaq komediyalarınıń janrlıq ózine tánligi, kúlki quralları, satira hám yumor elementleri ilimiy tiykarda analiz qılınadı. Ekinshi bólimde komediyalarda kompozicion qurılısı, syujeti, róli, dramalıq dúzilisi hám avtordıń kórkemlik izlenisleri úyreniledi.

Úshinshi bapta komediyanıń dramalıq tábiyatın ashıp beriwshi áhmiyetli elementler – konflikt hám remarka máselelerine arnalǵan. Birinshi bóliminde qaharman xarakterin jaratıwda konflikttiń róli, dramalıq qarama-qarsılıqlar hám olardıń kórkemlik áhmiyeti analiz qılınadı. Ekinshi bólimde bolsa, komediyalarda remarkalardıń (saxna kórsetpeleri) funksiyası, saxna háreketi hám obrazlardı ashıp beriwdegi ornı úyreniledi.

Dissertaciya juwmaǵında izertlew nátiyjeleri ulıwmalastırılıp, qaraqalpaq komediyasınıń rawajlanıw qásiyetleri, onıń janrlıq hám kórkemlik ózine tánligi haqqında ilimiy juwmaqlar shıǵarıladı.

Qaraqalpaq dramaturgiyasında tragediya janrın arnawlı izertlegen ilimpaz Fazu Sherjanova bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatında tragediya janrınıń qáliplesiwin, rawajlanıw basqıshları hám de kórkemlik táreplerin úyreniwge arnalǵan. Jumıs kirisiw bólimi, úsh bap, juwmaq hám de paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

Kirisiw bóliminde izertlew temasınıń aktuallığı tiykarlanadı, tragediya janrınıń ádebiyattanıwdağı ornı ashıp beriledi. Sonday-aq, jumıstıń maqseti, wazıypaları, obyekti hám predmeti, ilimiy jańalığı hám de teoriyalıq-ámeliy áhmiyeti kórsetip beriledi.

Birinshi bapta qaraqalpaq ádebiyatında tragediya janrınıń payda bolıw processi hám de onıń ilimiy izertleniw máseleleri kórip shıǵıladı. Birinshi bóliminde qaraqalpaq ádebiyatında drama janrınıń úyreniliwi, dramaturgiya rawajlanıwınıń dáslepki basqıshları hám de ilimiy kózqaraslar analiz qılınadı. Ekinshi bóliminde

tragediya janrınıń kelip shıǵıwı, onıń teoriyalıq tiykarları hám dramaturgiyadaǵı ornı jarıtıladı.

Ekinshi bapta tragediya janrınıń dúnya dramaturgiyasındaǵı rawajlanıwı hám de onıń qaraqalpaq ádebiyatına tásiri ilimiy tárepten analiz qılınadı. Birinshi bóliminde Evropa hám túrkiy xalıqlar ádebiyatında tragediya janrınıń qáliplesiwi hám de rawajlanıwı ózgeshelikleri kórip shıǵıladı. Ekinshi bólimde shet el piyesalarınan úlgi alıp, tragediya janrınıń rawajlanıwında úles qosqan dramaturglerdiń dramalıq shıǵarmaları hám de birneshe tragediyalar menen salıstıra úyrengen. Máselen, K.Raxmanovtıń “Jaralı júrekler” tragediyası menen Sh.Aytmatovtıń “Ana jer – Ana” povesti inscenirovka usılında jazılǵanlıǵı boyınsha T.Bayandiyev hám R.Usnatovtıń “Komediyaǵa janı qumar dramaturg”1 maqalasında aytıp ótken. Yaǵnıy bul jerde “Ana jer – Ana” povestindegi Tolǵanay obrazı menen “Jaralı júrekler” tragediyasındaǵı Sapar atanıń táǵdiri bir-biri menen uqsas ekenligi haqqında aytılǵan.

Úshinshi bapta tragediya janrınıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kórkem hám poetikalıq qásiyetlerin ashıp beriwge arnalǵan. Birinshi bóliminde tragediyalarda kórkem obraz jaratıw usılları, qaharman xarakteri hám onıń dramalıq talqılanıwı analiz qılınadı. Ekinshi bólimde tragediyalarda syujet hám kompoziciya máseleleri hám dramalıq qurılıs úyreniledi. Úshinshi bólimde bolsa, tragediyalarda konflikt hám ádebiy sheshim máseleleri ilimiy tiykarda analiz qılınadı.

Dissertaciya juwmaǵında izertlew nátiyjeleri ulıwmalastırılıp, qaraqalpaq ádebiyatında tragediya janrınıń qáliplesiwi, rawajlanıw basqıshları hám de kórkemlik qásiyetleri haqqında ilimiy juwmaqlar shıǵarıladı.

Dramaturgiya kórkem ádebiyattıń belgili bólimlerinen biri bolıp, onda jámiyet ómiri, insan ruwxıyatı hám siyasiy múnásebetler saxna arqalı sáwlelendiriledi. Dramalıq shıǵarmanıń tiykarǵı kórkem elementlerinen biri bul obraz esaplanadı.

---

1 Баяндиев Т., Уснатов Р. Комедияға жаны кумар драматург / Еркин Қарақалпақстан. –Нөкис,2017-жыл 16-сентябрь.- № 116.

Áyne obraz arqalı avtor óziniń ideyalıq kózqarasların ańlatadı hám dramlıq konfliktti rawajlandıradı. Sol sebepli dramaturgiyada obraz jaratıw máselesin úyreniw ádebiyattanıwdıń áhmiyetli hám aktual jónelislerinen biri esaplanadı. Usı temanı izertlew zárúrligi sonda, qaraqalpaq dramaturgiyasında obraz jaratıw máselesi kóplep shıǵarmalarda áhmiyetli kórkem qural sıpatında belgili boladı. Dramaturgler óz shıǵarmalarında jámiyetdegi siyasiy mashqalalardı, insan xarakterin hám ruwxıy keshirmelerin obrazlar arqalı ashıp beredi. Sol sebepli, dramalıq obrazlardıń kórkem qásiyetlerin ilimiy analiz qılıw qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıw procesin tereńirek túsiniwge imkan beredi. Izertlew obyekti sıpatında qaraqalpaq dramaturgiyasınıń belgili dramaturglerinen biri Q.Mátmuratovtıń “Bir úyde eki ómir” hám “Ómirbek hám Tazsha” dramalıq shıǵarmalarında jaratılǵan qaharman obrazların izertlew úyreniledi. Usı dramaturgtıń dramalıq shıǵarmalarında obraz jaratıw usılları, qaharman xarakteriniń ashılıwı hám de dramalıq konflikttiń rawajlanıwı áhmiyetli kórkem ózgeshelik sıpatında belgili boladı.

Joqarıda atı atalǵan dramalıq shıǵarmalardıń izertlew obyekti sıpatında tańlanıwımızdıń tiykarǵı sebebi olar qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıw dáwirleriniń basqıshların sáwlelendire aladı. Bul shıǵarmalarda jaratılǵan obrazlar arqalı jámiyetdegi siyasiy mashqalalar, insaniy múnásebetler hám ómir táshwishleri kórkem tárizde ańlatılǵan.

Solay etip, dramaturgiyada obraz jaratıw máselesin úyreniw tek dramalıq shıǵarmalardıń ózgesheliklerin analiz qılıw menen sheklenip qalmastan, qaraqalpaq dramaturgiyasınıń ulıwma rawajlanıwına da járdem beredi. Sonlıqtan, usı temanı izertlew ilimiy tárepten aktual hám zárúr esaplanadı.

1980-jıllarda qaraqalpaq dramaturgiyası mazmun hám forma jaǵınan sezilerli dárejede rawajlanıp, teatr saxnalarında siyasiy-psixologiyalıq, turmıslıq hám de ruwxıy mashqalalardı jaratıwshı jańa pyesalar dóretile basladı. Bul dáwir dramaturgiyasında Q.Mátmuratovtıń “Bir úyde eki ómir” shıǵarması ayrıqsha orın iyeleydi. Usı pyesada bir shańaraq arasındaǵı insaniylıq múnásebetler, turmıstaǵı

qarama-qarsılıqlar, áwladlar ortasındağı túsinbewshilikler hám de mánawiy qádiriyatlar máselesi dramalıq konflikt arqalı ashıp beriledi. Shıǵarmada qaharmanlardıń ishki keshirmeleri, olardıń ruwxıy jaǵdayı hám siyasiy ortalıq penen baylanıslı qarama-qarsılıqlar realistlik usılda súwretlenedi.

Q.Mátmuratovtıń “Bir úyde eki ómir” pyesası jaratılǵan dáwirde qaraqalpaq dramaturgiyasında jáne bir qatar áhmiyetli saxna shıǵarmaları da jazıldı. Tiykarınan, K.Raxmanovtıń “Laqqılar emlewxanada”, O.Ábdiraxmanovtıń “Ójet”, A.Abdullinniń “On úshinshi predsedatel”, A.Utalievtiń “Muhabbatım gozzalıq”, A.Qahhardıń “Saq ǵarǵa saǵaǵınan”, U.Umarbekovtıń “Óz arzası menen”, T.Seytjanovtıń “Awesek”, I.Yusupovtıń “Máńgi bulaq” sıyaqlı pyesaları dramaturgiya rawajlanıwına úlken úlesin qostı. Bul shıǵarmalarda jámiyet ómirindegi aktual mashqalalar, insan táǵdiri, mánawiy qádiriyatlar, muhabbat hám siyasiy múnásebetler túrli kórkem formalarda sáwlelendirilgen. Dramaturg óziniń “Bir úyde eki ómir” shıǵarmasında óziniń shańaraǵında bolıp atırǵan mashqalalardan tásirlenip, usı shıǵarmasın dórete alǵan. Bul shıǵarma kóp tamashagóylerdiń júrek tórinen orın alǵan hám teatr saxnalarında birneshe ret qoyılǵan.

1980-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyasında aktiv bolǵan kúshli dramaturgler qatarına Q.Mátmuratov, K.Raxmanov, O.Ábdiraxmanov, T.Seytjanov, I.Yusupov, A.Utaliev sıyaqlı dóretiwshilerdi kiritiw múmkin. Olardıń hárbiri dramaturgiya janrınıń tematikalıq sheńberin keńeytirip, saxna óneriniń kórkemlik dárejesin asırıwǵa xızmet qılǵan. Máselen, K.Raxmanov óz pyesalarında siyasiy-turmıslıq máselelerdi satiralıq hám dramalıq usılda jarıtılǵan bolıp, O.Ábdiraxmanov insan ruwxıyatı hám jámiyet ortasındağı bekkem qarama-qarsılıqlardı súwretlewge ayrıqsha itibar qaratǵan.

Ulıwma alǵanda, 1980-jıllar qaraqalpaq dramaturgiyası jańa tema hám ideyalar menen bayıp, milliy teatr repertuarlarınıń keńeyiwine xızmet qılǵan. Q.Mátmuratovtıń “Bir úyde eki ómir” shıǵarması da áyne usı dáwir dramaturgiyasınıń belgili úlgilerinen biri bolıp, ol zaman ruwxın, insaniy

múnásebetler bekkemligin hám de social-etikalıq mashqalalardı kórkemlik tárepten jarıtıp berilgeni menen áhmiyetli. Usı shıǵarma basqa dramaturglerdiń usı dáwirde jaratılǵan pyesaları menen bir qatarda qaraqalpaq dramaturgiyasınıń rawajlanıwında áhmiyetli basqıshtı quraydı.

Juwmaqlap aytqanda, joqarıda aytıp ótilgen dissertaciyalarda obraz jaratıw máselesi súwretlenip, dramalıq shıǵarmalardı analiz qılıw arqalı qaharman hám jámiyet ortasındaǵı bekkem múnásebetler, konfliktler hám olardıń syujet rawajlanıwına tásiri úyrenilip shıǵılǵan. Konfliktlerdi, qaharman xarakterlerin hám dramalıq syujetti analiz qılıw arqalı zamanagóy dramaturgiya procesin tereńirek ańlawǵa járdem beredi. Sol menen birge, olar dramalıq shıǵarmalardı psixologiyalıq hám siyasiy kózqarastan birdey úyreniw imkaniyatların beredi, jáne de dramaturgiya tarawına teoriyalıq hám ámeliy tárepten úles qosadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Баяндиев Т., Уснатов Р. Комедияға жаны қумар драматург / Еркин Қарақалпақстан. –Нөкис,2017-жыл 16-сентябрь.- № 116.
2. Исломов Журабек. Хозирги узбек драматургиясида конфликт ва характер яратиш махорати. Самарқанд – 2004. Исломов Журабек. Хозирги узбек драматургиясида конфликт ва характер яратиш махорати. Самарқанд – 2004. –Б. 22.
3. Матмуратова Р. «Қарақалпақ драматургиясында комедия жанрының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў эволюциясы»: Филол. фан. фалс. док…. (PhD) дис. – Нукус, 2022. –Б.130.
1. Мәтмуратов Қ. Жаслар парўазы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 436 Б.
2. Шержанова Ф. «Қарақалпақ драматургиясында трагедия жанрының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў эволюциясы»: Филол. фан. фалс. док…. (PhD) дис. – Нукус, 2022. –Б. 143.